

Краљево, октобра 1941: жртве масовне одмазде пореклом са подручја које гравитира Доњој Градини

Силвија Крејаковић

УДК 343.819.5:341.322.5(497.11)

Музејски саветник у Народном музеју у Краљеву;
silvija.krejakovic@gmail.com

Апстракт: Рад презентује тему масовне одмазде цивилног становништва Краљева у октобру 1941. године – један од највећих ратних злочина Другог светског рата, чији је починилац немачка војска – Вермахт. Представљени су узроци, садржани у војним наредбама с врха немачке војне власти у Србији, рација и ток стрељања, у условима устаничке опсаде Краљева. Акцентоване су размере личних и породичних губитака – страдање цивилног становништва, талаца различитог порекла, делатности, узраста, међу којима и жртава пореклом са подручја Козаре и Поткозарја, односно места која гравитирају Уни. Подухват утврђивања идентитета стрељаних талаца у Краљеву, октобра 1941, заснован је на аутентичним историјским изворима и породичним наративима.

Кључне речи: Краљево, Вермахт, устанак, жртве, ратни злочин против човечности, масовна одмазда

Увод

У зонама ратних дејстава, која су у Другом светском рату захватала подручја много шире од линије војних фронта, немерљив је број ратом уништених људских судбина. Цивилно становништво страдало је у ратним операцијама и много погубније, од различитих репресалија, које су непосредно или посредно проистекле из остваривања нацистичке и усташке идеологије. Србији притешњеној непријатељским режимима у окружењу, као „Пијемонту“ некадашње државе, са ослободилачком традицијом и заслугама извојеваним на бојним пољима претходних ратова, испољеним у

демонстрацијама од 27. марта, које су за Трећи рајх сматране за *casus belli*, сужене су границе и наметнута војна и цивилна управа. На мапи страдања у окупираној Србији, у Краљеву и Крагујевцу – јединице регуларне немачке војске (Вермахта) извршиле су ратне злочине против човечности. Сличности између највећих цивилних стратишта у Шумадији утврдиле су – од одговорности команди Вермахта у доношењу наредби о одмаздама у размерама 100 живота цивила наспрам једног немачког војника и 50 за рањеног – до начина спровођења и извршења злочина, хронолошки повезаних, у октобру 1941. године.

Фрагменти који утврђују узроке, ток и последице масовних одмазди, у садржају документарних историјских извора, представљају могуће одговоре на питања: *која се сећамо?* Запитаност над идентитетима жртава масовне одмазде, међу којима и особа пореклом са подручја Козаре и Поткозарја, односно места у току реке Уне, изискује неопходно сагледавање слике Краљева у међуратном периоду и почетком окупације. Краљево, као велики железнички чвор, са фабрикама авиона и вагона постало је у међуратном периоду место живота и запослења становништва различитог порекла, узраста, делатности, а у рату било је међу највећим избегличким уточиштима бројних изгнаних Словенаца, Срба из НДХ (Хрватска, Босна, Срем) и пресељеника са Косова и Метохије. Сви они поделили су судбину у највећем погрому на краљевачком подручју у његовој дугој историји. Задржавање на непоновљивим, личним идентитетима „обичних“ људи које је рат претворио у објекте идеолошких, политичких и дипломатских игара, а историографија послератног периода у бројчане, обезбедене податке у великим војним подухватима зараћених страна, методолошки је приступ ратној стварности, у којој је свака жртва имала понаособ своје име, презиме, порекло, породицу, судбину.

Међу жртвама масовне одмазде у Краљеву, бројни су били житељи краљевачког подручја, различитог порекла које су, као неопходан стручни кадар, квалификоване и неквалификоване раднике, из свих крајева оновремене Југославије, као и међу руском емиграцијом, привукли важност железничког чвора, изградња Железничке радионице (1922) и Фабрике авиона (1926). Оваквој демографској слици доприносила је и државна политика интегралног југословенства у међуратном периоду, према којој је у размени стручног и службеничког кадра, краљевачка Радионица државне железнице сарађивала са сроднима у Марибору, Загребу, Сарајеву, Суботици, Смедереву и Петровграду или Великом Бечкереку (Зрењанин). Сличну слику запослених пружала је и Државна фабрика авиона у Краљеву, већ од 4. априла 1941. стављена под управу Војног комесаријата са статусом војне

јединице подређене команданту ВТЗ-а.¹ Стога је до уласка првих немачких војних јединица у Краљево, 14. априла, Државна фабрика авиона онеспособљена за производњу за немачко ваздухопловство, оштећењем специјализованих машина, што је потврђено у извештају немачке комисије крајем априла 1941.²

Аспирације ирационалних и искључивих политика немачког Рајха, или марионетске НДХ, ратом су конкретизоване прогоном нежељеног становништва са жељене територије.³ Недвосмисленост циљева експанзионих планова, над окупираном територијом бивше Краљевине Југославије, доводиле су хиљаде изгнаника, почев од првог избегличког транспорта из сабирног логора у Марибору 7. јуна 1941, до крајњих станица у Врњачкој Бањи, Трстенику, Крагујевцу и Грузи, Краљеву. Прихват, старање о смештају, огреву, храни и обући првих изгнаника у Краљеву је предузео *Одбор* за избеглице, формиран на иницијативу грађана током јуна 1941.⁴ Изгнаници из Босне, из НДХ, са Косова и Метохије, упућени су на спасоносне родбинске везе, истоветан језик и обичаје, могућности запослења у Железничкој радионици, Фабрици авиона, у железничким службама, што је, социјално и психолошки, чинило лакшим бреме изгнанства. Подстицај који су могли да имају грађани разорених српских градова и сеоско становништво да прихвате и сместе избеглице није прецизно објашњив, сем у дубоком саосећању у подељености егзистенцијалне угрожености заједничким непријатељем и недаћама и „историјске традиције у којој је помоћ прогоњенима део етоса.“⁵ Пристизање избегличких транспорта, који су преко Београда упућивани надаље у унутрашњост, захтевало је ангажовање обласних (срески и окружни) одбора при Комесаријату за избеглице и пресељенике. Окупациона штампа наводи да је до јула 1941. у Краљево

¹ Мирослав Филиповић, *Краљевски авиони, Фабрика авиона у Краљеву 1927-1942*, Краљево 1995, 155-157.

² Никола Жутић, *Авио-индустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији 1918-1945*, Институт за савремену историју, Београд, 1984, 174-176; Мирослав Филиповић, *нав. дело*, 159.

³ Слободан Д. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945. године*, Београд, 1981.

⁴ НМК, збирка архивалија: *Ајел за помоћ избеглицима*, оверен печатом Одбора за збрињавање избеглица у Краљеву, инв. бр. 1096. У апелу „умољава се“ прилог који је потребно до 10. јуна 1941. доставити Одбору преко Црквеног крста у „црквеној кући“ - Порта Цркве „Св. Тројице“ у Краљеву.

⁵ Андреј Митровић, *Време немирљивих. Политичка историја великих грешака Европe 1919-1939*, Београд, 1974, 270-271.

пристигло 1.500 избеглица.⁶ Шест месеци касније, према извештају *Новой времена*, број изгнаника порастао је на 2.230.⁷ Проузроковано императивом да се поједине етничке, расне и верске структуре физички униште или раселе, евиденција Комесаријата за збрињавање избеглица и пресељеника, на подручју Краљева са непосредном околином, до 9. септембра 1942. проширена је на 2.837 прогнаника, или 996 избегличких домаћинстава.⁸

Октобар 1941: ратни злочин против човечности

Како је Априлски рат имао карактер *недовршеној раји* у слободарској свести српског народа, уследило је формирање покрета отпора немачкој окупацији. Расламсавање устанка и прерастање борбених група у крупније наоружане устаничке формације, довели су до промена у распореду и концентрацији немачких снага, при чему је до прве половине октобра готово целокупан састав 717. дивизије Вермахта концентрисан у рејону Краљево-Крушевац и Горњи Милановац - Крагујевац.⁹ Наредба војног заповедника Југоистока од 5. септембра 1941, садржавала је разрађен план пратећих решења, интензивније пропаганде и спровођења „безобзирних и неодложних мера против устаника, њихових помагача, депортовање родбине у концентрационе логоре и сл.“¹⁰ Размере које је устанак у Србији попримио, бележе немачки војни извештаји кроз број погинулих и

⁶ *Ново време*, год. I, 5. јул 1941.

⁷ *Ново време*, год. II, 12. фебруар 1942.

⁸ НМК, збирка архивалије: *Списак избејлица* 1941, инв. бр. 1029. Анализом списка утврђен је број породица према подручјима са којих су прогнани у Краљево и најближа села - Грдицу, Рибницу и Адране, до краја 1941: највећи број са Косова и Метохије (272 домаћинства), из источне Србије и Македоније (227 породица). Из НДХ (Хрватска - 110 домаћинстава, 135 породица насилно је протерано из Босне и Херцеговине), из Војводине (рачунајући део Срема под НДХ - 95 домаћинстава), Санџака 46 породица. Списак садржи драгоцене податке који се посредно односе на стрељане избеглице у лагеру октобра 1941. Њихова имена нису унета у списак у својству старешина домаћинстава, јер је он настао касније, али су уписана у напоменама унутар рубрика о домаћинству.

⁹ У Краљеву је стационаран „здружени одред мајора Деша и мајора Вилдермута“, који су чинили делови два пука (737. и 749) 717. дивизије, уз јединице ван састава ових пукова; у Крагујевцу се налазио гарнизон: 1. батаљон 724. пука 704. дивизије и 3. батаљон 749. пука 717. дивизије, уз друге јединице. Извор: *Дневник 717. њосагне дивизије*, Материјал Државне комисије за утврђивање злочина окупатора, Архив VII (8/1, к 41 б).

¹⁰ *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, док. бр. 145, 390-392.

рањених војника и сумарне прегледе извршених напада на махом железничке комуникације, жандармеријске станице, општинске архиве и постројења.¹¹ Фелдмаршал Вилхелм Кајтел, „како би се покрет угушио у најкраћем року“, проследио је наредбу с врха власти Рајха о примени најоштријих мера, при том износећи став да: „Један човечји живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном суровошћу.“¹² Конкретизација одлука највише немачке команде, међу којима и новопостављеног опуномоћеног генерала у Србији Франца Бемеа,¹³ према чијем извештају: „Устаници се састоје од комуниста, националних Срба и четника“, уследила је кроз „застрашујуће примере“ у рејону Шапца, у Краљево и Крагујевцу.¹⁴ У ланцу војне одговорности Вермахта, штаб 717. дивизије наредбе је проследио командантима пукова, задуженим за спровођење масовних одмазди (према наредби Више команде, бр. 2848/41 у Штабу опуномоћеног командујућег генерала у Србији).¹⁵ На основу донетих наредби, циви митраљеца у извршењу ратног злочина над цивилним становништвом Краљево и Крагујевца, усмерили су – Оперативни командант за читаво подручје борби у рејону Краљево – Горњи Милановац – Крагујевац, Ото Деш, командант 749. пука, чије је седиште било у Краљево, мајор Кениг, командант гарнизона у Крагујевцу и командант места Краљево – Алфонс Мациович.¹⁶ Према днев-

¹¹ Различите безбедносне службе и испоставе транспортне управе јављају о бројним саботажама и на краљевачком подручју (посечени телеграфски стубови између Матарушке Бање и Богутовца, запаљено сено на старом аеродрому, порушено 36 метара пруге Краљево–Чачак). НМК, збирка архивалија: *Телеграми о саботажама*, јул–август 1941, инв. бр. 1036.

¹² *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, 431–432.

¹³ Према наређењу немачког војног заповедника на Балкану од 19. септембра 1941, на ген. Франца Бемеа, као опуномоћеног главнокомандујућег генерала у Србији, пренета је сва извршна власт у Србији. *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, dok. br. 164, 440–441.

¹⁴ Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji od 21. IX 1941. *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, dok. br. 166, 443.

¹⁵ Препис извода из дневника 717. посадне дивизије (АВИИ, 8/1, кутија 41 б), НМК, документација. Влада ДФЈ је 16. јануара 1946. доставила Међународном војном суду у Нирнбергу извештај Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, где су забележене обрађене одлуке за одговорна лица масовног покоља цивилног становништва у Србији у саставу 717. посадне дивизије Вермахта, формиране од 1. до 14. маја 1941. (транспортиране за Србију од 15. маја до 11. јуна), под командом 65. више команде за нарочиту употребу (*Hohereskommandezurbesonderen Verwendung*).

¹⁶ *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, 548–553.

ним извештајима батаљона 717. дивизије Вермахта, у наведеном рејону погинуло је 14 немачких војника (два официра), а 10 је рањено.¹⁷ За војне губитке уследила су хапшења и стрељања цивила старости од петнаест година и навише.¹⁸ Најављиване мере репресије припремане су хапшењем талаца пре почетка сваког устаничког напада на Краљево: 7. октобра, и касније, пред нападе у ноћима између 10. и 11, и 14. и 15. октобра.

Таоци су затварани у локомотивску халу у кругу Железничке радионице, месту које је по складиштима војног материјала југословенске војске називано Лагер. О последњим данима заточеништва најпотресније сведоче записи талаца из хале, на парчету хартије која се могла пронаћи – поруке послате породицама.¹⁹ На основу њиховог садржаја – брига о породици више него о личној, неизвесној судбини, потреба за животним стварима (капута, дувана, бријача...) и забележеног логорашког искуства, можемо да претпоставимо ишчекивања талаца у Лагеру да ће да наставе своје породичне животе.²⁰ Ове наде будиле су и депортације заробљеника, у Априлском рату, у војне логоре. Ванредно стање са преким судом је у Краљево уведено 15. октобра.²¹ Прва група од три стотине талаца, изведених из локомотивске хале, стрељана је истог дана. Стрељање талаца, извођених у групама од стотину на губилиште, трајало је до 20. октобра. Сведочења пред послератном Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, међу одговорнима за хапшења, истичу и жандармерију: „на челу са жандармеријским капетаном Рајком Терзићем, који у жељи да што више зла нанесе Краљево није штедео ни саме жандарме, већ је предао Немцима 32 жандарма за које је сумњао да су неповерљиви, те су их Немци стрељали“.²² Међу стрељанима у Жандармеријској чети били су и каплари Војислав Плавшић, родом из Бање Луке и Мирко Бакић из Бистрице код Босанске Градишке (табела).

¹⁷ *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, 540.

¹⁸ *Naređenje generala Voehmea* (бр. 2848/41) од 14. X 1941. *Zbornik NOR-a*, том I, књ.1, док. бр. 218. 535-536.

¹⁹ НМК, збирка архивалија: последње поруке талаца, инв. бр. 71; инв. бр. 218; инв. бр. 117; инв. бр. 118; инв. бр. 180; инв. бр. 1616; инв. бр. 1617.

²⁰ Bruno Betelhajm, Viktor Frankl, *Ubijanje duše*, ur. Ž. Trebješanin, Beograd, 2004, 66.

²¹ Летац: *Ванредно стање са преким судом, Краљево, 15. октобар 1941*, НМК, инв. бр. 86.

²² *Записник о испиту сведока* Фериде Азабагића пред средским повереништвом Земаљске комисије 16. марта 1945. АЈ, ф 110, ф 333/28-29. НМК, копије докумената.

У разумевању оновремених догађаја важна су и сведочанства настала на устаничким положајима, здружених партизанско-четничких јединица, нарочито када је документација која прати догађај великим делом једнострана и штура, немачке војне провенијенције.²³ Гласило НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ 16. октобра, у дану највеће одмазде, извештава: „У самом граду ситуација за становништво постаје све тежа. У свом неизмерном страху од живља, Немци све више тероришу становништво. Већина мушкараца налази се затворена. Хитлеров страх од радништва неизмеран је. Око 1.400-1.500 краљевачких радника налази се већ дуже време затворено у једној фабрици.“²⁴ О рацији за Лагер, *Слобода или смрт*, 25. октобра 1941. наводи: „Из кућа су извођени очеви са три, два или јединцем сином и одвођени у логор Фабрике вагона, где је већ од заузећа Чачка затворено 1.600 радника фабрике авиона и вагона. Тога дана (16. октобра) поподне Немци су стрелјали 1.000 радника и 700 грађана, међу којима је било жена и деце. Данас Краљево личи на мртав град. Од 16. ов. м. грађани су затворени у своје куће. Забрањено је кретање у двориштима. Ако би се неко трогодишње дете појавило у дворишту на капији, дивљи хуни пуцају на невину децу из митраљеза.“²⁵

Захваљујући слабостима бирократског система немачке Команде места, од рације се спасао део, махом имућнијих грађана. После борби у ноћи између 14. и 15. октобра, није било већих устаничких акција до 31. октобра, последњег напада на град тенковима, што је искључило могућност већих немачких губитака и настављања одмазде. У историјским околностима заједничке опсаде партизанских и одреда ЈВУО, устаника понетих успехом краткотрајног ослобођења Ужица и Чачка, координиране из заједничког командног штаба у Дракчићима, треба посматрати илузију о општенародном устанку. Наднет „над успоменама“, са потребном времен-

²³ *Zbornik NOR-a*, том XII, knj. 1, Dokumenti nemačkog Rajha 1941, dok. br. 220, VII, Beograd, 1973, 564- 565. Према извештају начелника штаба (потп. Пемсел) опуномоћеног немачког команданта у Србији, од 1. новембра 1941, (извештај за октобар, када је устанак попримио највеће размере): „Већина четничких састава под вођством пуковника Драже Михајловића (5-10.000 људи) заузима према немачком Вермахту непријатељско држање и повезује се са комунистима... ступајући у северозападном углу Србије у отворене борбе... у долини Западне Мораве, око Чачка и Краљева, слањем два батаљона комунистима“

²⁴ *Новосици*, орган Штаба НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, бр. 2, 16. октобар 1941, чланак „Српски фронт“, 3, Чачак, 16. октобар 1941.

²⁵ *Слобода или смрт*, бр. 3, 25. октобар 1941, 2.

ском дистанцом, Павле Јакшић, командант краљевачког партизанског одреда у борбама за Краљево 1941, потом на челу „IV краљевачког батаљона“, сматрајући нереалном одлуку за напад на немачку тврђаву – Краљево, мишљења је да би, без обзира на устаничке нападе, сходно нацистичкој идеологији, дошло до стрељања: „Половина српства изван раније Карађорђево, тада Недићеве Србије, формиране 29. августа 1941. била стављена под геноцидни нож пре него што је показала било какав отпор окупаторско-квинслишкој власти.“²⁶ Крв цивилног становништва, потекла услед нацистичке идеологије конкретизоване наредбама с врха војне и управне власти Рајха и неуспех да ослободе Краљево, продубили су раскол између партизанско-равногорских устаника и утицали на повлачење са опсаде града.

Жртве ратног злочина у октобру 1941: извори и утврђивања података

Одмазду је преживела неколицина талаца, који су успели да се извуку испод лешева и побегну. Њихова сведочења су драгоцене мемоарске грађа. Краљево је постало град у црно завијених удовица и ратне сирочади. Многе породице су у октобарском стрељању изгубиле више својих чланова, попут Ћопића, који су као избеглице дошли из Босанске Костајнице (у табели). Лагерско гробље, првобитно обележено крстовима са уписаним именима стрељаних, постало је станица људске туге, носталгије, сећања на ближње и колективне меморије. У уверењу да „сећање није само слаба грска на коју се не можемо ослонити“, како то истиче Јуда Бауер, неопходно је било призвати у помоћ и забележити бројна сведочења породица и савременика.²⁷ У подухвату баштињења међу осталима драгоцено је сећање на стрељаног Вујадина Пердува, које је оставила његова сестра Даница Смиљковић, рођена Пердун, а које је обогатило штуре биографске податке за Вујадина, рођеног у Бањој Луци 1913, машиновође стрељаног са својим колегама, радницима и службеницима железничког чвора у Краљеву, најбољим жртвама у октобарској трагедији.²⁸ Рукопис временске старице (годиште 1931), најмлађе од бројне деце српске породице из Бање Луке, сада у старачком дому у Панчеву, прилог је култури сећања, где се лично страдање сваке од жртава неминовно доживљава као породични губитак и

²⁶ Павле Јакшић, *Наг усџоменама*, I-II, Београд, 1990, 143; 158-160.

²⁷ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, Yale University, 2001, 150.

²⁸ НМК, Разговоре и бележење сећања Данице Смиљковић, рођене Пердун, током 2013/14, водила С. Крејаковић.

помера размере ратног злочина немачког Вермахта, дубље, у колективитет људских губитака. Својеврсна породична историја сажима страдања српског становништва у ратним злочинима – не само почињеним од немачке војске у Краљеву, већ и она у злогласној НДХ, где је усташки терор уништавао породичне животе и домове:

„Мој брат Вујадин Пердув, од оца Јована и мајке Цвијете рођене Варница, био је најстарији од једанаесторо деце, колико нас је било живих на почетку Другог светског рата. Основну школу и Нижу гимназију завршио је у Бањој Луци, а Средњу железничку школу у Загребу. По завршетку школовања распоређен је у Босански Нови, на дужност машиновође, где ради до доласка усташа на власт. Пред крај априла 1941. године премештен је у Огулин, где остаје до прве декаде маја исте године. Оженио се 6. октобра 1940. Адамић Драгицом, рођеном у Горици (Словенија), која је од своје четврте године, са породицом, живела у селу Слатини код Бање Луке. Усташе су га тражиле прво у Босанском Новом, а потом у Огулину. Ту га је колега железничар, Хрват по националности, упозорио на опасност од усташког погрома. Сигуран да ће бити ликвидан (заклан) ако га усташе ухвате, бежи и састаје се са супругом Драгицом, тада на крају седмог месеца трудноће. Кришом узима документацију о школовању и радну књижицу и преко Земуна, препливавши Дунав, успева да дође у Београд и пријави се Комесаријату као избеглица. Договорили су се да што пре пошаље документа за њено пресељење у Србију, као жени избеглице железничара. Преселила се крајем маја 1941. године, у Краљево. Породила се 2. јула 1941. године, родивши сина Милана. Упркос тешким ратним приликама, рођењем сина, радост и вера у будућност ушла је у њихов скромни дом. Нажалост, и радост и вера у заједничку будућност је трајала кратко. Вујадин је стрељан октобра 1941. године у масовном стрељању у Краљеву. За њим, у дубокој жалости, остала је супруга Драгица стара 22 године, са сином Миланом који је постао сироче са 102 дана живота.

Нажалост, вести брзо путују кроз простор и време, упркос даљини и рату. Тако су трагичне вести о масовном стрељању у Краљеву стигле у Бању Луку и у породицу која се још није сабрала због смрти сина и брата Милорада, рођеног 1915. кога су усташе убиле и бациле у Врбас, на дан Светог Илије (2. августа) 1941. Оба брата су погинула на празнике. Уз њега, у селу Дракулићи, усташе су убиле

три рођака из очеве породице. Огромна туга се сручила поново на породицу, посебно на мајку која се тада разболела и до смрти се није опоравила. Преселила се у вечност на дан Светог Пантелеја, 9. августа 1953. Тако је туга смењивала тугу, а рана из рата остајала отворена и изнова повређивана и крварила. Драгица се из Краљева преселила са сином у Лапово, где се придружила нашој старијој сестри и њеној породици који су такође били избеглице. У Бању Луку се вратила у јесен 1945. године. Никад се више није удавала.“

Са заједничком одредницом „стрелјани од стране немачке војне силе“, спискови настали *post factum*, хронолошки најближе октобарском злочину, у провенијенцији среске и окружне власти, представљају примарне историјске изворе, полазиште истраживања о цивилним жртвама на краљевачком подручју.²⁹ Спискови стрелјаних, састављени од 10. до 26. априла 1942. према наредби Окружног начелника у управама фабрика, установа, школа, обједињени су у Среском начелству, 28. маја 1942, сумарном евиденцијом страдалих житеља Жичког среза.³⁰ Наведени „Списак лица са територије Среза жичког која су изгинула за време комунистичких нереда“, датован 28. маја 1942, садржи поименичне податке о 1.965 особа страдалих на различите начине до краја 1941. године, међу којима и за 1.680 „стрелјаних у Лагеру“.³¹ Податке о цивилним жртвама рата документовала је и послератна Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.³² Списак жртава злочина у прилогу Одлуке о утврђивању злочина за мајора Ота Деша, команданта пука 717. дивизије и

²⁹ Наредба начелника округа краљевачког бр. 4353, од 24. марта 1942, НМК, Архива Окружног начелства, I-1037.

³⁰ НМК, Збирка архивалија: Спискови стрелјаних радника и службеника настали од 10. до 26. априла 1942. (према наредби Окружног начелства, бр. 4353. од 24. марта 1942), инв. бр. 89-109: Списак службеника ПТТ; Списак Среског суда; Списак Средње пољопривредне школе; Списак учитеља народних школа и школских надзорника из Краљева; неколико спискова Железничке радионице (ФВК) и Фабрике авиона; Списак Техничког одељења и одељења Финансијске контроле Среског начелства у Краљеву; Списак Железничке станице у Краљеву; Списак XIV секције за одржавање пруге; Списак припадника краљевачке Жандармеријске чете; Списак чланова Ватрогасне чете; Списак Шумско-индустријског предузећа Миљка Петровића; Спискови Државног тужилаштва и Окружног суда у Краљеву; Списак Жичког црквеног суда; Списак Шумске управе; Списак Железничке ложионице Краљево.

³¹ НМК, Збирка архивалија, инв. бр. 89.

друга документација званичног органа једне државе, били су основа за оптужницу ДФЈ пред Савезничким војним судом у Нирнбергу, током 1947.³² Важност у утврђивању идентитета цивилних жртава рата имају и матичне књиге умрлих Српске православне цркве (1933–1948), протоколи умрлих цркве у Краљеву – пароксијски спискови и матице рођених, венчаних и покојних Римокатоличког жупског уреда у Краљеву (1934–1946), који се чувају у матичној служби Града Краљева, доступни истраживачима.

Меморијализација краљевачке трагедије: од бројева до идентитета

Размере злочина, незапамћеног у дугој повести краљевачког подручја, биле су инспиративне да се изгради посебан однос према октобарској трагедији. Различити историјски извори који документују масовне одмазде, прикупљани у архивске фондове и музејске збирке, требало је да представљају „стопе чврстог тла“, референтне у историографији и научним истраживањима. Као меморијална баштина они садрже имена, трагове о пореклу, месту запослења, годишту – „обичних људи“, предуго осуђених на релативизацију злочина и анонимност „укупних бројева жртава“.

Међутим, документарни фрагменти ратне прошлости нису представљали оно што је одабрано, претворено у слику у јавном дискурсу и понављано у меморијалима. Оригинални спискови из 1942. које је сачувао општински службеник, у власништву су краљевачког Музеја од 1970. Ипак, њихова неуједначена обрада, без анализа и поређења, и поред доступности, утицали су на то да је поглед на масовну одмазду имао све карактеристике опште историографије, са местом за страдање цивила и њихова имена на маргинама тзв. „велике историје“ крупних војно-политичких догађаја и укупних бројева, у политичкој реторици. Бројеви које наводе спискови стрељаних нису сасвим прецизни, нити апсолутни, а понајмање – коначни. Иако историја не треба и не може да буде „преведена“ у квантификујућу друштвену науку, оваква методологија поузданија је од слободних процена и лицитирања, најчешће насталих с намером да се увек

³² Поред Државне Комисије ФНРЈ, постојало је шест земаљских (републичких), једна покрајинска (Војводина), две обласне (Косово и Метохија и Санџак), 65 окружних, 299 среских, 1210 општинских комисија, повереника. „Службени лист“, бр. 1/1945. У току 1946. укинута су све окружне, среске, градске и месне комисије, а у првој половини 1948. и Државна комисија ФНРЈ.

³³ АЈ, фонд бр. 110, ф. бр. 9278/148-58/82.

„коначан“ број исказује у складу са политичким и идеолошким убеђењима онога ко суди о прошлости: „О чему смо водили бесплодне дискусије лцитирајући од 2.000 до 6.000 стрељаних талаца, уместо да сачинимо њихов списак по имену и презимену како су то урадили Јевреји за своје жртве... Велики ратни злочин немачке војске, за оно време био је као да је бачена атомска бомба на Краљево. Данас се свет ужасава над злочиним терориста у Њујорку, а о злочину у Краљеву, који је пропорционално већи, мало се зна у свету“.³⁴ У понављаним матрицама о „стрељању пола житеља Краљева“, прокламовани бројеви варирали су од око 6.000 до 7.500, утврђујући се на подацима да је Краљево дочекало окупацију са 12.000 до 15.000 становника.³⁵

У контексту широког рејона надлежности 717. дивизије Вермахта у октобру 1941, учесник рата и послератне власти, аутор прве монографије о октобарској трагедији, где су стрељане његове две сестре – Никола Коча Јончић наводи: „У историографији је долазило до нетачности у третирању броја стрељаних у Краљеву и Крагујевцу и због тога што се није имало у виду да се подаци из операцијског дневника 717. дивизије, о стрељању 4.300 талаца за одмазду не односе само на Краљево или Крагујевац, већ да је у питању укупан, сумаран број, јер су батаљони 749. пука били распо­ређени у оба града и извршили стрељање и да је командант пука Ото Деш наредио оба стрељања; да су цифре за Краљево и Крагујевац, извора – операцијског дневника 717. дивизије, цитираног у Зборнику података НОР: за Краљево – 2.000, за Крагујевац – 2.300. Постоји претпоставка да су и у Краљеву и у Крагујевцу збирно узимане после рата ове цифре, као да се обе односе на свој град. После су даље повећане, понекад и произвољним проценама (лично ми је познато).“³⁶

³⁴ Венцеслав Глишић, Још једном о великом злочину у Краљеву, *Краљево ок­тобра 1941*, Краљево, 2003, 222–223.

³⁵ Варирање бројева потврђују новински извештаји *Ибарских новостии*: „преко пет хиљада људи“ (1954, 1960), „преко 6000 грађана Краљева и осталих крајева наше земље“ (1953, 1954) „близу 7000 краљевачких жртава“ (1954), да би се крајем педесетих појавио број од „око 7 хиљада људи, жена, ђака и деце“ (1956, 1957, 1958), до најзад, „преко 7500 родољуба“ (1959). Број од 6000 стрељаних се усталио у медијима после 1960. уз изузетке када се додају речи *око*, *преко* или *више од* (1961, 1963, 1965, 1970, 1982, 1984, 1985.) којима се тај број релативизује. Наведено према: Љубодраг П. Ристић, Обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941. године (1946–2000). Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево, 2003, 245–246.

³⁶ Коча Јончић, Рецензија рукописа Мирослава Стаменовића: *Стрељање октобра 1941. године* – у светлу материјалних доказа сачуваних у Народном му-

Од бројева се мора поћи да би се жртвама поново вратио идентитет. Оно што је сачувано у музејским збиркама – опредељеним, наративним и писаним изворима, поставља пред меморијализацијом дилему: хоћемо ли се сећати свих жртава појединачно или свих појединачних жртава заједнички. На трагу Броделовог размишљања да у историјским збивањима „нису најаутентичнији они учесници који праве буку“, да поред њих, „постоје други учесници који се не чују”,³⁷ анализе и поређења извора, имало је за циљ персонализацију жртава.³⁸ На индивидуалном принципу, утврђени су поименични подаци за 2.194 лагерске жртве, међу 2.255 укупно страдалих цивила у октобру 1941. на краљевачком подручју.³⁹ Међу лагерским жртвама најмање 1.338 особа, за које су у изворима убележени подаци о годишту, стрељани су у најплодотворнијем животном и радном добу – старости између 25 и 45 година, док 4,7 процената жртава још нису биле пунолетне. Ово потврђује сведочење Фериде Азабагића, тумача Општине и немачке Команде места: „Познато ми је тачно да су сем радника и других грађана – мушкараца стрељане и жене као и деца, која су као шегрти били запослени по фабрикама на изучавању заната, стари од 14, 15 и 16 година.”⁴⁰

Према изворним подацима, 21% лагерских жртава било је запослено у Фабрици авиона. Важност Краљева као железничког чвора условила је највећи број стрељаних, готово 31% међу железничким радницима и службеницима (станица, Ложионица, Железничка радионица – будућа Фабрика вагона Краљево). Оваква структура сагледава се и у подацима о стрељаним таоцима пореклом из Бање Луке, Приједора, односно из места дуж Уне (табеларни приказ). Поред стручних радника, службеника и шегр-та, стрељани су и судије, професори, земљорадници, ученици, бербери, домаћице, трговци, кафеџије, свирачи – махом Роми... Кроз модел базе података утврђивале су се чињенице о различитом пореклу стрељаних талаца, претежно Срба, али и Словенаца, Руса...

зеју у Краљеву, Београд, 30. маја 1987. (Документација НМК).

³⁷ Фернан Бродел, *Сјиси о историји*, Београд 1992, 22.

³⁸ Народни музеј Краљево, Историјско одељење, База податка за жртве Другог светског рата на краљевачком подручју (аутор: Силвија Крејаковић).

³⁹ Силвија Крејаковић, *Идентификација жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд, МЖГ, 2013.

⁴⁰ Из *Записника о историји сведока* Фериде Азабагића пред средским повереништвом Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора, 16. марта 1945, НМК, збирка архивалија, инв. бр. 63.

Уместо закључка: Други светски рат као несавладана прошлост

Седам деценија касније, чини се да је Други светски рат још увек несавладана прошлост, када су у питању врсте ратних злочина, појачано дебатама у перцепцији *теноцида* спрам последњих сукоба у распаду Југославије, али и суочавања са одговорношћу Вермахта за ратне злочине почињене у Србији.⁴¹ Ехо индивидуалних траума преживелих и сведочења, документарна грађа, фотографије о ратним злочинима, стога још одзвањају у постратним генерацијама, у домаћој, али и у немачкој јавности и отварају нова полемичка попришта.⁴² Како је политичким елитама у некадашњим југословенским републикама, у признању државности (некад екстремних фашистичких творевина), било неопходно да задрже декларативно државно меморисање антифашизма, отворен је простор за ревидирање историје Другог светског рата у правцу национализовања антифашизама и потискивање његове универзалне основе.⁴³ У том духу настали су покушаји изједначавања улога хрватске власти у НДХ са владом генерала Милана Недића, усташа са војним формацијама у Србији, превасходно ЈВуО, релативизације жртава ратних злочина.

Напоследку, следећи размишљања књижевника Ивана Ивањија, заточеника Аушвица и Бухенвалда, да су сећања и наративи „жртава“ ипак забележени, а да не знамо шта мисле и кажу „целати“ јер: „Они вероватно не читају наше књиге, не посећују наше изложбе, не застају пред нашим споменицима. Е па њима у инат ваљда треба да учинимо оно мало што можемо – да понудимо своје сећање... Ваљда смо то дужни нашим покојницима.“⁴⁴

⁴¹ Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei“ – *Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, R. Oldenbourg Verlag Munchen, 1993.

⁴² *Краљево октобра 1941 – казивања преживелих*, Краљево, ур: Радивој Јоветић, Владимир Бережнов. Издавач: Општински одбор ССРНС, Краљево, 1966.

⁴³ Тодор Куљић, Анти-антифашизам, *Годишњак за друшћвену историју* 1-3, Београд, 2005, 171-185.

⁴⁴ Ivan Ivanji, Моћ сећања и немоћ речи, у: *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Platoneum i Savez jevrejskih opština, Novi Sad – Beograd, 2001, 30.

Табеларни приказ: Стрељани у лагеру у Краљевоу 15-20. октобра 1941.
пореклом са подручја које гравитира Доњој Градини:

Ред. број	Презиме и име	Год. рођења	Место рођења	Занимање	Место запослења
1	Бакић Мирко	1915.	Бистрица, Бос. Градишка	Каплар	Жандармер ијска чета
2	Бановић Душан	1898.	Приједор	Млински радник	
3	Борић Јован	1898.	Бос. Крупа	Машиновођа	Жел. станица
4.	Борић Остоја	1900.	Бос. Крупа	Жел. контролор	Жел. станица
5.	Бугариновић (Танасија) Петар	1908.	Бос. Кобаш, Србац	Чинovníк	Жел. радионица (ФВК)
6.	Војиновић Миле	1905.	Бос. Петровац	Машиновођа	Жел. станица
7.	Војновић (Ђорђа) Остоја	1912.	Бања Лука	Радник	Фабрика авиона
8.	Вујичић (Сава) Владимир	1911.	Бос. Градишка	Бравар	Жел. радионица (ФВК)
9.	Драгишић Илија	1872.	Бос. Петровац	пензионер	
10.	Ђумић Илија	1916.	Бања Лука	Столар	Фабрика авиона
11.	Зећ Михајло	1913.	Бања Лука	Ковач	Жел. ложионица
12.	Зорић Душан	-	Бос. Крупа	непознато	непознато
13.	Кајкут Сима	1912.	Бања Лука	Авио- механичар	Фабрика авиона
14.	Карановић (Милана) Ђоко	1907.	Гудавац, Бос. Крупа	непознато	непознато
15.	Касабашић Остоја	1904.	Бања Лука	Кондуктер	Жел. станица
16.	Кончар Никола	1912.	Приједор	Машиновођа	Жел. ложионица

17.	Костић Богољуб	1911.	Бос. Дубица	Бравар	Фабрика авиона
18.	Костић Бранко	1914.	Бос. Дубица	Бравар	Фабрика авиона
19.	Костић Милан	-	Бос. Дубица	непознато	непознато
20.	Коцка Феликс	1908.	Бос. Кобаш, Србац	Зидар	Жел. радионица (ФВК)
21.	Лукач Душан	1915.	Бос. Градишка	Кочничар	Жел. станица
22.	Лукач (Пера) Љубомир	1905.	Отока, Бос. Крупа	Служитељ	Жички црквени Суд
23.	Мајсторовић Јован	-	Бос. Петровац	непознато	непознато
24.	Милетић Светозар	1912.	Бос. Крупа	Ковач	Жел. радионица (ФВК)
25.	Милошевић Милан	1914.	Бања Лука	Радник	Жел. ложионица
26.	Николић (Данила) Гојко	1924.	Бос. Крупа	Ученик	
27.	Радаковић (Николе) Гавра	1909.	Бос. Грахово	Ковач	Жел. радионица (ФВК)
28.	Пердун (Јована) Вуједин	1913.	Бања Лука	Машиновођа	Жел. станица
29.	Плавшић Војислав	1907.	Бања Лука	Каплар	Жандармер ијска чета
30.	Ранковић Живан	1919.	Бос. Петровац	Радник	Жел. радионица (ФВК)
31.	Сердар Марко	1910.	Бос. Крупа	Машиновођа	Жел. ложионица
32.	Соколовић (Љубомира) Војислав	1914.	Бос. Петровац	Бравар	Жел. радионица (ФВК)
33.	Чубриловић Лазар	1907.	Бања Лука	Ложач	Жел. ложионица

34.	Ђопић (Сима) Витомир	1916.	Бос. Костајница	непознато	непознато
35.	Ђопић (Сима) Коста	1912.	Бос. Костајница	Бравар	Фабрика авиона
36.	Ђопић (Давида) Сима	1880.	Бос. Костајница	непознато	непознато
37.	Ђулибрк Милош	1906.	Бос. Петровац	Машиновођа	Жел. ложионица

Извори и литература

Извори:

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut JNA Beograd, том I, књ. 2, 1949; том VI, књ. 1, 1952.

Народни музеј Краљево, Историјска збирка: *Реалије и меморијални предмети (1941-1944); Предмети стреланих џшалаца 1941; Архивалије; Плакати, леци (1941-1944);*

Град Краљево, Одељење матичне службе: *Прошгоколи умрлих Српске љравославне цркве (1941-1945); Машице љокојних Римокатоличкој жујској уреда Цркве Св. Миховила у Краљеву (1933-1948).*

Периодика:

Новосији - орган Штаба НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, Чачак, 16. октобар 1941, бр. 2.

Слобода или смрт, бр. 3, 25. октобар 1941, 2.

Ново време (Београд, година I, 27. јул 1941. бр. 71; год. II, 18. фебруар 1942, бр. 245)

Литература:

Albvaš, Moris (1999). Kolektivno i istorijsko pamćenje, *Reč*, br. 56/2, Beograd, 63-82.

Асман, Алаида (2002). *Рад на националном памћењу, Кратка историја немачке идеје образовања*, Београд.

Bauer, Yehuda (2001). *Rethinking the Holocaust*, Yale University.

- Betelhajm Bruno, Frankl Viktor (2004). *Ubijanje duše*, Beograd.
- Бишевац, Благомир (2003). Архивска грађа о догађајима октобра 1941, Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: ИАК, НМК, 229-241.
- Бркић, Станиша (2007). *Име и број – Крајљевачка историја*, Крагујевац.
- Виријевић, Владан (2006). *Краљево, траг у Србији (1918-1941)*, Краљево.
- Глишић, Венцеслав (1970). *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије.
- Глишић, Венцеслав (2003). Још једном о великом злочину у Краљеву 1941. Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: ИАК, НМК, 221-229.
- Говедарица, Добривоје (1977). *Железничари Краљева – радници, револуционари, трагичељи*, Краљево.
- Димић, Љубодраг (1994). Историографија и идеологија – југословенско искуство 1945-1955. Годишњак за друштвену историју, год. I, св. I. Београд: Филозофски факултет, 35-54.
- Драшковић, Драган (2009). Немачка војска поново прелази преко нас Срба. Краљевачки октобар 1941. Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: ИАК, НМК, 111-139.
- Драшковић, Драган и Крејаковић, Силвија (2011). Каталог изложбе: *Ојомена – краљевачки октобар 1941*. НМК
- Жутић, Никола (2004). *Авиоиндустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији 1918-1945*, Београд.
- Ivanji, Ivan, (2001). Моћ сећања и немоћ речи, Zbornik radova: *Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Platoneum i Savez jevrejskih opština, Novi Sad - Beograd, 1-31.
- Јоветић, Раде (1999) Масовно стрелаше у Краљеву у октобру 1941, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2, Београд.
- Јончић, Коча (1971). *Краљевачки октобар 1941*. Београд: Економска политика и КПЗ.
- Краљево октобра 1941 – казивања преживелих*, издавач: Општински одбор ССРНС, ур. Р. Јоветић и В. Бережнов, Краљево 1966.
- Кољанин, Милан (2005). Немачка окупациона политика и геноцид над Јеврејима у Србији. Зборник радова: *Геноцид у XX веку на просторима југословенских земаља*. Београд: МЖГ, 110-133.
- Крејаковић, Силвија (2003). Избеглице у Краљеву (1941-1944). Зборник радова: *Краљево октобра 1941*. Краљево: ИАК, НМК, 69-85.

- Крејаковић, Силвија (2005). У спомен на жртве немачког злочина у Краљеву. Процес писаног и електронског памћења, Зборник радова: *Прилози истраживању злочина јеноцида и рајних злочина*, Београд: МЖГ, 249-283.
- Крејаковић, Силвија (2013). *Идентификација жртва стиреланих у Краљеву октобра 1941*, Београд: Музеј жртва геноцида
- Крејаковић, Силвија и Новчић, Сузана (2015). Каталог изложбе: *Култура сећања - Ко не памти изнова пројивљава*. НМК
- Манојловић-Пинтар, Олга (2007). Смрт и култура сећања. Зборник радова: *Приватни животи код Срба у XX веку*. Београд: Клио, 897-908.
- Manoschek, Walter (1993). „Serbien ist judenfrei“ — *Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, R. Oldenbourg Verlag Munchen.
- Матијевић, Милан (2006). *Краљево их није заборавило*, Краљево.
- Милошевић, Д. Слободан (1981). *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије (1941-1945)*. Београд: Институт за савремену историју.
- Петрановић, Бранко (1992). *Србија у II светском рату (1939-1945)*. Београд: Војно-издавачки и новински центар.
- Ристић, Љубодраг (2003). Обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941. године, компаративно истраживање извештаја у јавним гласилима „Политика“ и „Ибарске новости“. Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: НМК, ИАК, 241-276.
- Ристић, Радомир (2003), Место стрељања и покопавања талаца у Краљеву, Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: НМК, ИАК, 179-196.
- Ристовић, Милан (2008). Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији, (Зборник радова с научног скупа, Yad Vashem, 15-20. јуна 2006). *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*. Београд: МЖГ, 169-209.
- Симић, Михаило (1983). *Краљево октобра 1941: сведочења и сећања*. Београд: СКЗ.
- Станковић, Ђорђе (2006). Српски медијски мартиријум, *Историја и сећање - судије историјске свести*, Београд: Институт за новију историју Србије, 112-140.

Silvija Krejaković**Kraljevo, October 1941: the Victims of the
Mass Retaliation who originated from the area
gravitating towards Donja Gradina**

This paper discusses the mass retaliation against the civilian population of Kraljevo (Serbia) in October 1941, which was one of the greatest crimes of the Second World War, committed by the German army, the Wehrmacht. The causes (stipulated in commands issued by the top of the occupation forces in Serbia), the course of the raid and the executions in a town surrounded by the rebels, are also discussed. The paper stresses the proportions of personal and family losses, the ordeals of the civilians, the hostages of various backgrounds, trades and ages, among whom there were those coming from the areas of Kozara and Potkozarje, i.e. the areas gravitating around the river Una. This attempt to establish the identities of hostages executed in Kraljevo in October 1941, is based on both authentic historical sources as well as family narratives.